

Kütüb-i Sitte'de Rivâyeti Bulunan Kaderî Râvîler (et-Târîhu'l-kebîr Örneği)

Öz: Hicri birinci asrın ikinci yarısından sonra ortaya çıkan kader meselesi üzerinde en çok tartışılan konulardan birisi olmuş ve hâlâ da olmaya devam etmektedir. Daha sonraki zaman diliminde daha çok kaderin inkâr edilmesine doğru evrilen bu meselenin savunucuları bid'at ehli sayılan kişiler arasında değerlendirilmiştir. Bid'at ehlinin rivayetlerinin kabulü ilim ehli arasında tartışılmış, neticede konu ile ilgili esaslar ortaya konularak daif olanların rivayetlerine itibâr edilmemiştir. Ricâle dair kaynaklarda da bu tür raviler hem tanıtılmış hem de rivayetlerinin alınp alınmaması ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Ricâle dair yapılan çalışmalardan birisi ve hatta en önemli Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr isimli eseridir. Bu araştırmada Buhârî'nin mezkûr eserinde yer alıp Kütüb-i Sitte'de rivayeti bulunan kaderî raviler ele alınmıştır. Kaderî olmakla itham edilen mezkûr ravilerin ilk önce hayatları üzerinde durulmuş, daha sonra Buhârî'nin onlar hakkındaki görüşleri zikredilmiş ve son olarak da diğer münekkitlerin özellikle de mütekaddimîn dönemi münekkitlerinin değerlendirmelerine yer verilmiştir. Böylece Buhârî'nin kaderî düşünceye sahip ravilerden rivayette bulunup bulunmadığı, onları değerlendirenken nasıl bir yol izlediği ve analizlerinde geçmiş ilmi birikimden ne derece istifade ettiği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, Kader, Kaderî raviler.

Macit DEMİRER*

IB

Qadari Reporters Who Have Reports in Kutub al-Sitta (al-Târikh al-Kabîr Case)

Abstract: The issue of fate, which emerged after the second half of the first AH century, has been and still continues to be one of the most discussed issues. The defenders of this issue, which evolved into the denial of fate in the later period, were evaluated among the people who are considered to be the people of bid'ah. The acceptance of the reports of the people of bid'ah was discussed among the scholars, as a result, the principles related to the subject were put forward and the reports of those who were propagandists were not respected. In the sources about the ridjâl (reporters of hadiths), such reporters were both introduced and evaluations were made about whether their reports were taken or not. One of the works written in this field, and even the most important one, must be Bukhârî's book named al-Târikh al-kabîr. In this paper, the reporters accused of denial of fate in the aforementioned work of Bukhârî and have reports in Kutub al-Sitta (the six famous hadith books) are discussed. The lives of those reporters were first examined, then Bukhârî's views on them were mentioned, and finally, the evaluations of other critics, especially those of the earlier period, were given. Thus, it was tried to determine whether Bukhari narrated from narrators who had a fateful thought, what kind of a path he followed when evaluating them, and to what extent he benefited from past scientific knowledge in his analyses.

Keywords: Hadith, Bukhârî, al-Târikh al-kabîr, Fate, Qadari Reporters.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı. E-Posta: macitdemirer@ibu.edu.tr – ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3192-0323>

Giriş

İslam düşünce tarihinin en netameli ve tartışmalı konularından birisi kader meselesi olsa gerektir. Kader konusundaki ilk tartışmaların birinci asrın ikinci yarısında ortaya çıktığı bilinir. O tarihlerde bu tartışmaların odağındaki isim ise Ma'bed el-Cühenî'dir (öl. 83/702). Bu konuda daha sonra Gaylan ed-Dımeşkî (öl. 120/738) ile Vâsıl b. Atâ'nın (öl. 131/748) ön plana çıktıkları görülmektedir. Kader meselesi ikinci asrın ikinci yarısından itibaren en önemli itikadî problemler arasında yerini almıştır. Bu süreçte Mu'tezile kader meselesini adalet ilkeleri doğrultusunda ele alarak sistematik bir hale getirmiştir. Kaderi kendi yapıp ettikleri yanlışlara, zulümlere bir dayanak olarak kullanan bazı Emevi yöneticilerine karşı Ma'bed'in vermiş olduğu tepkinin zaman içerisinde kaderi inkâr noktasına doğru evrildiği görülmektedir.¹

Hadis münekkitleri ehl-i bid'atten olan ravileri incelemiş ve onlardan hangilerinin rivayetlerinin kabul edileceğine hangilerinin kabul edilmeyeceğine dair görüşler beyan etmişlerdir. Buna göre bid'atı şayet küfrü gerektiriyor ise bu kişinin rivayetini kabul etmemişler, küfrü gerektirmeyen bid'atçının rivayeti konusunda ise ihtilaf etmişlerdir. Bu şekilde olan raviler hakkında genel kanaat şudur; ravi bid'atine davet etmiyorsa rivayeti kabul edilmekte, ediyorsa kabul edilmemektedir. Kaderî olan raviler de bu çerçevede değerlendirilmektedir.²

Hadis tarihinde ricale dair müstakil kitapların yazılma süreci hicri II. asrın ortalarına kadar gitmektedir. Bunun sebeplerinden birisi Eren'e göre isnadların kısa ve yalın olmasıdır. Ama sonraki yıllar senedlerin uzaması ve dallanıp budaklanması müstakil ricâl kitaplarının yazılma ihtiyacını doğurmuştur.³ İlk ricâl eseri de Abdullah b. Mübârek'in (öl. 181/797) h. 9/ m. 15. Yüzyıla kadar geldiği kabul edilen *et-Târîh ve'l-ilel* isimli çalışmasıdır.⁴ Günümüze ulaşan en eski eserler ise üçüncü asır müelliflerine ait olanlardır. Bu eserlerden birisi de Buhârî'ye (öl. 256/870) ait olan *et-Târîhu'l-kebîr* isimli eserdir. Kısmen alfabetik olarak hazırlanmış olduğu bu eserde İmam Buhârî kendi zamanına kadar gelmiş olan ravileri ele almıştır. Eserde raviler tanıtılırken onların yer yer siyasi ve itikadî görüşlerine de yer verilmiştir.⁵ Ricâl kitapları arasında temel kaynak konumunda olan bu eserde Buhârî, diğer ravilerin yanında kaderî olmakla itham edilen ravileri de ele almış ve onları cerh ve tadil açısından incelemeye tabi tutmuştur. Bu yüzden Buhârî'nin kaderî olan ravilerle ilgili tutumu ve hem onun *el-Câmiu's-sahîh*'inde hem de diğer *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin onlardan rivayette bulunup bulunmadığının tespiti önem arz etmektedir.

¹ Daha ayrıntılı bilgi için bk. H. Musa Bağcı, "Kader İnancının Siyasetle İlişkisi Ve Bu İlişkinin Hadis Uydurmadaki Rolü", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000), 105-133; Şahin, Hanifi, "İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2011), 47-70.

² Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi (Mukaddime)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984), 1/327-332.

³ Mehmet Eren, "Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve İlk Kaynakları I", *Dini Araştırmalar* 2/6 (2000), 139.

⁴ Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak el-Bağdâdî ibnü'n-Nedîm, *el-Fihrist.*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1417), 280; Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi (Hicri İlk İki Asır)* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 456.

⁵ Cemal Ağırman, "et-Târîhu'l-kebîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/89-90.

Konu ile ilgili önceden yazılmış çeşitli makaleler bulunmaktadır. Bu çalışmalardan birisi Mustafa Öztürk'ün yazmış olduğu "*Kaderî Olmakla İtham Edilen Hadis Râvileri*" isimli makaledir. Mezkûr makalede raviler İbn Hacer'in (öl. 852/1449) *Tehzîbü't-Tehzîb*'i esas alınarak tespit edilmiş, Zehebî'nin (öl. 748/1348) *Tezkiratü'l-huffâz*'ında biyografisine yer verilenlerin biyografileri incelenmiş ve geri kalanların isimlerine topluca işaret edilmiştir. Öztürk bu çalışmasında ravileri nisbelerini esas alarak incelemiştir.⁶ *Kütüb-i Sitte'de* rivayeti bulunan tüm kaderî ravileri kapsayan bu çalışmada bazı raviler ve onlar hakkında yapılan değerlendirmelere genelde kısaca değinilmiştir. Ama birçok ravi hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Mesela bizim bu çalışmamızda yer verdiğimiz yedi raviden ikisi hakkında açıklamalar varken diğerlerinin sadece ismi verilmekle yetinilmiştir. Onlar da Abdülvâris b. Saîd (öl. 180/796) ile İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ (öl. 184/800)'dir. Konuyla alakalı yazılan bir diğer makale Süleyman Doğanay'ındır. "*Bid'atçılıkla Tenkid Edilen Buhârî Ravileri*" isimle yayımlanan o makalede kaderiyeden olan raviler tablo halinde zikredilmiştir. İlgili tabloda raviler hakkında hem *et-Târîhu'l-kebir*'den hem de Buhârî'nin diğer eserlerinden kısa bilgiler aktarılmıştır. Daha sonra İbn Hacer'in bazı ravilerle ilgili değerlendirmelerine yer verilmiştir.⁷ Doğanay bu çalışmasında kaderî ravi olarak yirmi dokuz kişi zikretmiştir. Buhârî bunlardan sadece dört tanesinin kaderîliği hakkında söz etmiş, diğerleri ile ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir. Bir diğer çalışma Halil İbrahim Turhan ve Mustafa Taş'a ait "*Buhârî'nin Ehl-i Bid'at Râvileri ile İlgili Metodu*" isimli makaledir. Bu makalede kaderî olmakla itham edilen dokuz ravi hakkında kısa bilgiler verilmiş ve Buhârî'nin kendinden önceki münekkitlerin kaderî olmakla tenkit ettikleri ravileri nasıl değerlendirdiği ve onlardan rivayette bulunup bulunmadığı konusu bazı örneklerle ele alınmıştır.⁸ Oysa Buhârî'nin kaderî olmakla itham ettiği ravi sayısı bizim tespitlerimize göre on üçtür. Bu çalışmada ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacak olanların dışındaki raviler şunlardır; Mûsâ b. Ebû Kesîr (öl. 121-130/738-747), Hâlid b. Rabâh (öl. 141-150/758-767), Mübârek b. Mücâhid (öl. 160/776), Hakîm b. Hızâm (öl. 181-190/797-805), Yahyâ b. Bistâm (öl. 211-220/826-835) ve Abbâd b. Suheyb (öl. 212/827). Bunlardan on iki tanesinin kaderî olduklarına *et-Târîhu'l-kebir*'de işaret edilmiştir. Abbâd b. Suheyb'in kaderî olduğuna dair ise herhangi bir bilgi verilmemiştir.⁹ Onun kaderî olduğu Buhârî'nin diğer eseri *et-Târîhu'l-evsât*'tan anlaşılmaktadır.¹⁰ *ed-Duafâ*'nın mevcut iki baskısından birinde Abbâd'ın kaderîliği belirtilirken¹¹ diğerinde ise konu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.¹² Ele alınan son iki çalışma sadece kaderî ravilerle ilgili olmayıp bidat ehlinde olan tüm ravileri kapsamaktadır.

⁶ Öztürk, Mustafa, "Kaderî Olmakla İtham Edilen Hadis Râvileri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/23 (Ocak 2013), 77-112.

⁷ Doğanay, Süleyman, "Bid'atçılıkla Tenkid Edilen Buhârî Ravileri", *Bilimname* 28 (2015), 27-54.

⁸ Turhan, Halil İbrahim, Taş, Mustafa, "Buhârî'nin Ehl-i Bid'at Râvileri ile İlgili Metodu", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2016), 69-116.

⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir* (Haydarabad: Dâiretû'l-Meârifî'l-Osmâniyye, ts.), 6/43.

¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *et-Târîhu'l-evsât* (Haleb: Dârü'l-Va'y, 1397), 2/325.

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *ed-Duafâü's-sağîr*, thk. Ebû Abdillâh Ahmed b. İbrâhîm (Mektebetü İbn Abbâs, 1426), 89.

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *ed-Duafâü's-sağîr*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed (Haleb: Daru'l-Va'y, 1396), 75.

Haliyle kaderî ravilerle ilgili ayrıntılı bilgi bulmak mümkün değildir. Bizim bu çalışmamızın onlardan farkı ise Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebir*'inde kaderî olmakla itham edilen ravilerden *Kütüb-i Sitte*'de rivayeti bulunan yedi ravi üzerinde durmamızdır. Makalede Buhârî ile diğer münekkitlerin söz konusu ravilerle ilgili değerlendirmeleri incelenmiş, ayrıca *Kütüb-i Sitte*'de yer alan rivayetlerine işaret edilmiştir. Buhârî'nin sükût ettiği ve hakkında kaderîliği ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı raviler ise makale sınırlarını aşacağı için incelenmemiştir. Böylece Buhârî'nin bizzat kaderî dediği raviler hakkında nasıl bir kanaate ulaştığı, sonraki münekkitlerin bu kanaatlere katılıp katılmadığı belirlenmiş ve ayrıca onların *Kütüb-i Sitte*'de yer alan rivayetleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada kronolojik sıra gözetilerek incelenen ravilerin ilk önce hayat hikâyeleri ele alınmış ve kaynaklardaki rivayetlerine işaret edilmiştir. Akabinde Buhârî'nin ravi ile ilgili hem *et-Târîhu'l-kebir*'deki hem de diğer eserlerindeki görüşlerine yer verilmiştir. Son olarak da Buhârî dışındaki münekkitlerin bu ravilerle ilgili yapmış oldukları değerlendirmeler, hem kaderî bir ravi olup olmadıkları hem de cerh tadil durumları, ele alınmıştır. Bu değerlendirmelerde genellikle mütekaddimîn dönemi müelliflerinin görüşleri esas alınmış gerektiğinde müteahhirun dönemi âlimlerin görüşlerine de başvurulmuştur. Daha sonra da onlar hakkındaki kanaatlerimiz serdedilmiştir.

1. *Kütüb-i Sitte*'de rivayeti bulunan kaderî raviler

Tespitlerimize göre *et-Târîhu'l-kebir*'de Buhârî'nin kaderî olmakla itham ettiği ve *Kütüb-i Sitte*'de rivayeti bulunan toplamda yedi ravi bulunmaktadır. Burada bu ravilerin biyografileri ve haklarında yapılan değerlendirmeler üzerinde durulacaktır.

1.1. Ma'bed el-Cühenî

H. I. asır ravilerinden olan ama nerede ve kaç yılında doğduğu hakkında elimizde net bir bilgi bulunmayan Ma'bed el-Cühenî tabiinden olup Basra'da kader fikrini ilk ortaya atan kişi olarak bilinmektedir. Hem baba hem de dede ismi konusunda ciddi ihtilaflar bulunduğu için tam ismini tespit etmek oldukça müşküldür. Ma'bed b. Abdullah isminin kaynaklarda daha fazla tercih edildiği söylenebilir. Ma'bed el-Cühenî olarak meşhur olmuştur. Aynı zamanda el-Basrî nisbesi de kullanılmaktadır. Ma'bed birçok sahabîden hadis rivayetinde bulunmuştur. Yalnız onun bazı rivayetleri senedindeki inkita' sebebiyle mürsel kabul edilmiştir. Rivayette bulunduğu sahabîlerden bazıları şunlardır; Hz. Ömer (öl. 23/644), Hz. Osman (öl. 35/656), Huzeyfe b. el-Yemân (öl. 36/656) ve İmrân b. Husayn (öl. 52/672). Bunun yanında Hasan b. Ali (öl. 49/669), Muâviye (öl. 60/680), Abdullah b. Abbas (öl. 68/687), Abdullah b. Ömer (öl. 73/693) ve Humrân b. Ebân'dan (öl. 75/694) yaptıkları ise muttasıl rivayetlerdir. Ondan da Hasan el-Basrî (öl. 110/728), Katâde b. Diâme (öl. 117/735), Mâlik b. Dînâr el-Basrî (öl. 131/748) ve Avf el-A'rabî (öl. 146/763) gibi önemli şahsiyetlerin rivayetleri bulunmaktadır. Hem rivayette buldukları hem de ondan rivayette bulunanlar burada zikredilenlerden çok daha fazladır. Ma'bed'in vefat tarihi ihtilafı olduğu gibi hangi sebepten öldürüldüğü de ihtilafıdır. Vefatının hicri 83'ten sonraki bir tarihte ve öldürülmesinin de birtakım siyasî olaylara iştiraki sebebiyle olması kuvvetle

muhtemeldir.¹³ Ma'bed el-Cühenî'nin *Kütüb-i Sitte*'de sadece İbn Mâce'nin *Sünen*'inde bir rivâyeti bulunmaktadır.¹⁴

Buhârî, Ma'bed el-Cühenî hakkında eserlerinde pek fazla bir bilgi vermemektedir. *et-Târîhu'l-kebir*'inde, Ma'bed'in Basra'da kader ile ilgili konuşan ilk kişi olduğuna ve bu bilgiyi aktaran kişinin Yahyâ b. Ya'mer (öl. 89/708) olduğuna işaret ettikten sonra onun tam ismi konusundaki ihtilaflara dikkat çekmiştir. Ona göre Ma'bed'in kimliğine dair kimisi Ma'bed b. Abdullah b. Uveymir demiş, kimisi de Ma'bed b. Hâlid el-Cühenî demiştir.¹⁵ Diğer eseri *et-Târîhu'l-evsat*'ında Basra'da kader fikrini ilk ortaya atan kişinin Ma'bed b. Abdullah b. Uveymir olduğunu iddia edenlerin olduğuna işaret ederken,¹⁶ *ed-Duafâ*'sında ise Ma'bed'in ilk kaderî olduğunu ve bu bilginin Yahyâ b. Ya'mer'den geldiğini söylemekle yetinmiştir.¹⁷ Ma'bed hakkında söyledikleri bunlardan ibaret olan Buhârî'nin onun hakkında bunun dışında ayrıca bir cerh ifadesi bulunmamaktadır.

Ma'bed'in güvenilirliği konusunda, kaderî olmakla itham edilmesini bir tarafa koyacak olursak, aslında ciddi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Onu tenkit edenlerin tek gerekçesi kaderîlik fikrinin öncüsü olmasıdır. Kaynaklarda onun bu yönünü eleştirenler arasında Müslim b. Yesâr (öl. 100/719), Tavûs b. Keysân (öl. 106/725), Hasan el-Basrî,¹⁸ Cûcânî (öl. 259/873), Ebû Zû'r'a er-Râzî (öl. 264/878), Dârekutnî (öl. 385/995) ve İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) gibi âlimlerin olduğu görülmektedir.¹⁹ Yahyâ b. Maîn (öl. 233/848), Ebû Hâtîm er-Râzî (öl. 277/890), Ebû'l-Hasan el-İclî (öl. 261/875), Zehebî, İbn Hacer el-Askalânî ve Zirikî (öl. 1893/1976) gibi âlimler ise onun hakkında genellikle olumlu kanaat belirtmişlerdir.²⁰ Olumlu kanaat belirtenler dahi onun kader konusundaki

¹³ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1371), 8/280; Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400), 28/247-249; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Haydarabad: Matbatu Dairetü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1326), 10/225-226. Hayatı için ayrıca bk. Demirer, Macit, "Bir Râvî Olarak Ma'bed el-Cühenî, Hayatı, Hocaları, Talebeleri ve Güvenilirliği", *dergiabant* 6/11 (2018), 34-57.

¹⁴ Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413), "Edeb", 36. Rivayetleri için bk. Demirer, Macit, "Ma'bed el-Cühenî'nin Rivayetleri Üzerine Bazı Mülâhazalar -Tahric-Sened Özeline-", *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 77-106.

¹⁵ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 7/399-400.

¹⁶ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, 1/204.

¹⁷ el-Buhârî, *ed-Duafâ*, 129.

¹⁸ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/247-249; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/225-226.

¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Vasiyyullah Muhammed Abbâs (Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422), 1/500; Sa'di el-Hâşimî, *Ebû Zû'r'a er-Râzî ve Cühûdühü fi's-sünneti'n-nebeviyye* (Medine: İmâdetü'l-Bahsî'l-İlmî, 1402), 2/661; Bahşel, Ebû'l-Hasen Eslem b. Sehl, *Târîhu Vâsıt* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1406), 150; Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî, *ed-Duafâü'l-kebir*, thk. Abdü'l-mu'tî' Emin Kala'cî (Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1404), 4/217; Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fi'd-duafâ'ir-ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvez, Abdülfettah Ebû Süne (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418), 1/131; Ebû'l-Hasan Ali b. Amr ed-Dârekutnî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkûn* (Medine: Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1403), 3/131; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkûn*, thk. Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406), 3/129.

²⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/280; Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, thk. Abdülâlim Abdülâzîm el-Bestevî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405), 2/286; Ebû Abdillâh

düşüncesine işaret etmişler ama konuya dair herhangi bir ayrıntıya girmemişlerdir.

1.2. Atâ b. Ebû Meymûne

Atâ b. Ebû Meymûne (Menî') de Buhârî'nin kaderî olarak tavsif ettiği ravilerdendir. Atâ'nın künyesi Ebû Muaz, nisbesi el-Basrî'dir. Enes b. Mâlik'in mevlası olarak bilinmektedir. Yalnız İmrân b. Husayn'ın mevlası olduğu iddiası da vardır. Çoğu kaynakta bu durum meçhul bir siga ile ifade edilirken Buhârî bunu iddia eden kimsenin Yezîd b. Hârûn (öl. 206/821) olduğu kanaatindedir.²¹ Atâ, İmran b. Husayn, Câbir b. Semura (öl. 74/693) ve Enes b. Mâlik (öl. 93/711) gibi sahâbeden; Ebû Seleme b. Abdurrahman (öl. 94/712), Hasan el-Basrî ve Ebû Râfi' es-Sâîğ (öl. h. 1/m. 7. asır) gibi tabiinden rivayette bulunmuştur. Yalnız Zehebî Atâ'nın İmran b. Husayn'dan olan rivayetlerinin munkatı olduğu kanaatindedir.²² Aslında İmran'ın vefat tarihi Zehebî'nin bu değerlendirmesini destekler niteliktedir. Atâ'nın rivayetlerinin çoğu azatlısı olması hasebiyle Enes b. Mâlik'tendir. Atâ'dan da Şu'be b. el-Haccâc, Hâlid el-Hazzâ (öl. 141/758), Ravh b. el-Kâsım (öl. 141/758), Hammâd b. Seleme (öl. 167/784), Yûsuf b. Atıyye es-Saffâr (öl. 187/802), Abdullah b. Bekr el-Müzenî (öl. 161-170/777-786) ile oğulları Ravh (öl.?) ve İbrahim (öl. ?) rivayette bulunmuşlardır. Burada ismi zikredilenlerin dışında da ondan rivayette bulunan bazı raviler bulunmaktadır. Kaynaklarda Atâ'nın vefat tarihi hakkında Yahyâ el-Kattân'ın (öl. 198/813) değerlendirmesinin esas alındığı görülmektedir. Ona göre Atâ taundan sonra ölmüştür. Taun da hicri 131 senesinde vuku bulmuştur.²³ Bu bilgidan dolayı olsa gerek kaynaklar onun vefatını hicri 131 olarak göstermişlerdir.²⁴ Atâ'nın Tirmizî hariç *Kütüb-i Sitte*'nin hepsinde rivayetleri bulunmaktadır.²⁵

Buhârî *et-Târîhu'l-kebir*'de Atâ'nın hayatı hakkında temel bazı bilgileri vermiş ve bu arada onun kaderî olduğuna da işaret etmiştir. Yalnız onun dâî olup olmadığına dair bir bilgi vermediği gibi kaderî olmasının dışında herhangi bir cerh ifadesi de kullanmamıştır. Buhârî'nin diğer eserlerinde de aynı bilgilerin yer aldığı

Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdî'r-ricâl.*, thk. Ali Muhammed Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382), 4/141; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân.* (Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî, 1390), 7/393; Hayruddîn b. Mahmûd Zirikî, *el-'Alâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 7/264-265.

²¹ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 6/449.

²² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 6/219; ez-Zehebî, *Mîzân*, 3/76.

²³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410), 7/182; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 6/469; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-ewsat*, 1/320; 2/29.

²⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/337; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/117-119; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/215-216.

²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413), "Vudû" 15-17, 56; "Salat" 93; "Edeb" 108; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1374-75/1955-56), "Taharet" 69-71; "Mesaci'd" 111; "Adâb" 17; Süleyman b. el-Eş'as Ebu Dâvûd, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413), "Taharet" 23; "Diyât" 3; Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413), "Taharet" 41; "Kasâme" 29; İbn Mâce, *Sünen*, "Diyât" 35; "Edeb" 32.

görülmektedir.²⁶ *ed-Duafâ*'sında zikretmiş olması Buhârî'nin onu zayıf saydığı anlamına gelebilir. Fakat en önemli eseri olan *el-Câmiu's-sahîh*'de ondan rivayette bulunması Atâ'nın tamamen reddedilecek birisi olmadığını kabul ettiğini göstermektedir. Anlaşılan o ki onun kaderî düşünceye sahip olmasına rağmen dâî olmaması rivayetlerinin reddine sebep olabilecek seviyede değildir.

Diğer münekkitlerin değerlendirmelerine gelince: Atâ hakkında değerlendirme yapan münekkitlerin hemen hemen hepsi onun kaderî olmasını ön plana çıkarmışlardır. Onun hakkında herhangi bir cerh ifadesi kullanmadan sadece kaderî olmasına işaret ederek kanaatlerini belirtmeye çalışan birçok münekkit bulunmaktadır. Onunla ilgili genel kanaatin sika şeklinde olduğu, güvenilir olmadığını söyleyenlerin ise yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Onu sika kabul edenler içerisinde Yahyâ b. Maîn, Ebü'l-Hasan el-İclî, Ebü Zür'a er-Râzî, Yakub b. Süfyân el-Fesevî (öl. 277/890) ve İbn Hibbân (öl. 354/965) gibi münekkitler bulunmaktadır.²⁷ Ebü Hâtim er-Râzî "sâlih lâ yuhteccü bih" derken, Ebü Bekir el-Bezzâr (öl. 292/905) ise "sadûk" lafzını kullanmıştır.²⁸ Tadilin beşinci ve altıncı mertebesinde yer alan "sadûk" ile "sâlih" lafızları ile tenkit edilen ravilerin rivayetleri yazılır ve incelemeye tabi tutulur.²⁹ Cerhin dördüncü mertebesinde yer alan "lâ yuhteccü bih" lafzı ile tenkit edilen bir ravinin ise rivayetleri itibar için yazılabilir.³⁰ Yani tamamen terk edilemez. Fakat bazı müellifler Ebü Hâtim'in sözünün sadece "lâ yuhteccü bih" kısmını nakletmişlerdir.³¹ Haliyle bu durum onun hakkında yanlış bir kanaatin oluşmasına sebep olmuştur. Zira bu lafız salih, saduk, şeyh ve zayıf olan raviler için kullanılabildiği gibi münker rivayetlerde bulunan metrûk ve kezzâb olanlar için de kullanılabilmektedir.³² Bu sebeple yapılacak olan alıntının tam yapılması, bir münekkitin bu ifadeden önce ne tür bir lafız kullandığının tespiti önem arz etmektedir. Zira kullanılan lafızdan neyin kastedildiği ancak bu şekilde bir yol izlendiği zaman net olarak anlaşılabilir.

²⁶ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 6/469; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, 1/320; 2/29; el-Buhârî, *ed-Duafâ*, 1/107.

²⁷ Ebü Zekeriyâ el-Bağdâdî Yahyâ b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn (Rivâyetü'd-Dûrî)*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî, 1399), 4/151; İclî, *Sikât*, 2/136; Ebü Yusûf Ya'kub b. Süfyân Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziya Ömerî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401), 2/114; 3/123; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/337; Ebü Hâtim Muhammed et-Temîmî İbn Hibbân, *es-Sikât* (Haydarabad: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1393), 5/203. İbn Maîn'in *Târîh*'inde geçen ifade "leyse bihi be'sün" şeklindedir. Yalnız *el-Cerh ve't-ta'dîl*'de o ve Ebü Zür'a'nın onun hakkında sika dedikleri rivayet edilmiştir.

²⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/337; Ebü Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *Müsned*, thk. Mahfuzurrahman Zeynullah, Âdil b. Sa'd, Sabrî Abdulhâlik (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 2009), 15/191.

²⁹ Ebü'l-Hasenât Abdülhay b. Muhammed Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdulfettah Ebü Ğudde (Haleb: Mektebü'l-Matbuatî'l-İslâmiyye, 1407), 162-163.

³⁰ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 154.

³¹ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, 2/178; Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Dîvânü'd-duafâ*, thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî (Mekke: Mektebü'n-Nahda el-Hadîse, 1387), 276.

³² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/38, 166, 267, 537; 6/107, 347; 9/218; Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-İlelu'l-mütenâhiye fi'l-ehâdisi'l-vâhiye*, thk. İrşâdulhak el-Eserî (Faysalâbâd: İdâretü'l-'Ulûmî'l-Eseriyye, 1401); İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Mevzuât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: el-Mektebetü's-selefiyye, 1386), 2/284.

Atâ b. Ebû Meymûne ile ilgili olumsuz kanaatte olanların sayısının oldukça az olduğu görülmektedir. Ebû Zûr'a er-Râzî her ne kadar *ed-Duafâ*'da onu zikretmişse de aslında onun kanaatinin olumlu yönde olduğu İbn Ebî Hâtim'in rivayetinden anlaşılacaktır. Bu yüzden o Atâ'yı sika sayanlar arasında zikredilmiştir. *ed-Duafâ*'da herhangi bir cerh lafzının geçmemesi de bu durumu destekler niteliktedir.³³ Ukaylî de onu *ed-Duafâ*'da zikretmiştir. Yalnız yaptığı eleştiri onun sadece kaderî olmasına yöneliktir. Bunun ötesinde kullanılan bir cerh lafzı bulunmamaktadır.³⁴ İbn Adî (öl. 365/976) hem Atâ'nın hem de oğlunun kaderî olduğunu belirttikten sonra hadislerinin bazılarında nekaret olduğuna işaret etmiştir.³⁵ Böyle bir durumda doğrudan doğruya Atâ'yı suçlamak yerine ondan rivayette bulunanlara bakılacak olsa belki daha isabetli bir sonuca ulaşılabilir. Çünkü ondan rivayette bulunanlar içerisinde hadis uydurma ile itham edilmiş kimseler de bulunmaktadır. Mesela İbn Adî'nin zikretmiş olduğu rivayetlerin ikisinde ismi geçen Zühayr b. el-Alâ (öl.?) onlardan birisidir.³⁶ Bu durum İbn Adî'nin belirtmiş olduğu nekaret içeren rivayetlerin bu nevi ravilerin ona nispet ettikleri rivayetler olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Onu cerh edenlerden birisi de İbnü'l-Kayserânî'dir (öl. 507/1113). O herhangi bir açıklama yapmadan sadece zayıf olduğunu belirtmekle yetinmiştir.³⁷ Atâ hakkında en sert tenkidi ise İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) yapmış ve eserine sadece yapılan olumsuz değerlendirmeleri almıştır. Onun nakline göre Yahyâ b. Maîn bir seferinde "sika", diğer bir seferinde zayıf derken, Ahmed b. Hanbel "münkerü'l-hadis" ve Ebû Hâtim er-Râzî de "lâ yuhteccü bih" demiştir.³⁸ Oysa Yahyâ'nın "zayıf" demesi ile Ahmed b. Hanbel'in "münkerü'l-hadis" değerlendirmesi mevcut kaynaklarda yer almamaktadır. Ebû Hâtim'e ait değerlendirmede ise eksik bir alıntı söz konusudur. Bu duruma İbnü'l-Cevzî'nin müteşeddit³⁹ bir özelliğe sahip olmasının sebebiyet vermesi muhtemeldir. O yüzden bu değerlendirmelere ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

Bu konuda müteahhir dönemi âlimlerinden Zehebî'nin de farklı düşünceler içerisinde olduğu ve tam bir kanaate sahip olamadığı görülmektedir. O, Atâ hakkında bazen "muhtelefun fih", bazen "sâduk" ve bazen de "hüccet" ifadelerini kullanmaktadır.⁴⁰ Oysa bunların her biri farklı anlamlara gelen lafızlardır.

Sonuç olarak, Atâ b. Ebû Meymûne hakkında ilim erbabının genelinin olumlu kanaate sahip olup onu tevsik ettiklerini ama bunun yanında bazılarının da cerh ettikleri görülmektedir. Tevsik edenlerin çokluğu, kaderî olması dışında herhangi bir tenkit ifadesinin kullanılmaması, cerh edenlerin bilgilerinde birtakım eksik ve yanlışların olması ve ondan rivayet edenler içerisinde oldukça sağlam ravilerin bulunması onun

³³ Sa'di el-Hâşimî, *Ebû Zûr'a er-Râzî*, 2/645.

³⁴ el-Ukaylî, *ed-Duafâ*, 3/403.

³⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/82-83.

³⁶ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî, *Kitabü'l-İlel*, thk. Kom. (b.y.: Metâbiu'l-Hamîdî, 1427), 6/400.

³⁷ Ebû'l-Fadl Muhammed b. Tahir el-Makdisî, *Zehîretü'l-huffazî'l-muharric ale'l-hurufî'l-elfaz.*, thk. Abdurrahman b. Abdülcebbar el-Ferivâî. (Riyad: Dârü's-Selef, 1416), 4/1835, 2050.

³⁸ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, 2/178.

³⁹ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmil*, 1/325.

⁴⁰ ez-Zehabî, *Divânü'd-duafâ*, 276; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *el-Muğnî fi'd-duafâ*, thk. Nureddin İtr (Haleb: Dârü'l-Maârif, 1971), 2/435; ez-Zehabî, *Siyer*, 6/219.

hakkındaki genel kanaatin olumlu olmasına sebep olan unsurlar olarak görülmektedir. Nitekim Atâ hakkında İbn Hacer'in "sika" şeklindeki değerlendirmesi de bu hususu destekler mahiyettedir.⁴¹

1.3. Abdullah b. Ebî Lebîd

Abdullah b. Ebî Lebîd kaderî olmakla itham edilmiş bir diğer ravidir. Künyesi Ebü'l-Muğîre olan Abdullah'ın meşhur nisbesi el-Medenî'dir. Bunun yanında bazı kaynaklar Ahnes b. Şerîk es-Sekaffî'nin mevlası olduğu için es-Sekaffî ve el-Ahnesî nisbelerini de kullanmışlardır.⁴² Abdullah aynı zamanda Zühre oğullarının müttefikidir. Medine'nin abitlerinden olan Abdullah bir süre Kûfe'de de hayat sürmüştür. Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf (öl. 94/712), el-Muttalib b. Abdullah b. Hantab (öl. 120/737), Yahyâ b. Abdurrahman b. Hâtıb (öl. 104/722) ve Abdullah b. Süleyman b. Yesâr'dan (öl.?) rivayetleri bulunmaktadır. Kaynaklarda genellikle bu isimler zikredilirken İbn Sa'd (öl. 230/845), Saîd b. el-Müseyyeb'den (öl. 94/713) de rivayetin olduğunu belirtmektedir.⁴³ Saîd b. el-Müseyyeb'in adını zikretmeyen müellifler muhtemelen onun herhangi bir rivayetine vakıf olamamışlardır. Bilgisayar programları aracılığı ile mevcut kaynaklar içerisinde yapılan taramalarda biz de Saîd'in ismine rastlayamadık. Burada ismi geçenler dışında Abdullah'ın İbn Şihâb ez-Zührî'den (öl. 124/742) ve Saîd el-Makbûrî'den (öl. 123/740) de rivayetin olduğu görülmektedir.⁴⁴ Yalnız Abdullah'ın rivayetlerinin çoğunun Ebû Seleme b. Abdurrahman'dan olduğunu belirtmeliyiz. Ondan rivayette bulunanlar arasında ise Mûsâ b. Ukbe (öl. 141/758), İbn Cüreyc (öl. 150/767), İbn İshak (öl. 151/768), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) ve Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814) gibi önemli isimlerin olduğu görülmektedir. Bunlardan Süfyân es-Sevrî ile İbn Uyeyne ondan en çok rivayette bulunan muhaddislerdir. Abdullah'ın vefat tarihi hakkında elde net bir bilgi bulunmamaktadır. İbn Sad'a göre Abdullah, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (öl. 158/775) hilafetinin başlarında vefat etmiştir.⁴⁵ Bu da onun hicri 136 yılı veya daha sonraki bir tarihte öldüğünü göstermektedir. Bundan olsa gerek Zehebî onun vefat tarihini 130 küsur olarak vermiştir.⁴⁶ Kaynaklarda vefat yeri olarak ise Medine geçmektedir.⁴⁷ Abdullah'ın Tirmizî hariç Kütüb-i Sitte'nin hepsinde rivayetleri vardır.⁴⁸

⁴¹ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Haleb: Dârü'r-Reşîd, 1406), 393.

⁴² İbn Mencûye, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *Ricâlü Sahîh-i Müslim*, thk. Abdullah el-Leysî (Beirut: Dârü'l-Ma'rife, 1407), 1/384; Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Megâni'l-ahyâr fi ricâli Me'âni'l-âsâr* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427), 3/356.

⁴³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/421.

⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî, *İlel*, 6/162-166; Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs Şâfiî, *Müşnedü'l-İmâm eş-Şâfiî*. (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1400), 69; Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris Şâfiî, *Kitabü'l-Üm* (Beirut: Daru'l-marife, 1410), 1/235.

⁴⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/421.

⁴⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424), 3/681.

⁴⁷ İbn Mencûye, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *Ricâlü Sahîh-i Müslim*, 1/384; İbn Hibbân, *Sikât*, 5/46.

⁴⁸ *Buhârî*, "i'tikaf" 13; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1374-75/1955-56), "Mesâcid" 228-229, "Salatu'l-müsafirin" 127, "Siyam" 176; Süleyman b. el-Eş'as Ebu Dâvûd, *Sünen* (İstanbul: Çağrı

Buhârî *et-Târîhu'l-kebir*'inde Abdullah'ın âbitlerden olduğuna işaret ettikten hemen sonra kaderî olmakla itham edildiğine vurgu yapmıştır. O bu tarz bir yaklaşımı diğer eserlerinde de devam ettirmektedir.⁴⁹ Yalnız Buhârî kaderîlik ifadesini dışında onun güvenilir bir ravi olduğunu ortaya koyacak herhangi bir cerh ifadesi kullanmamıştır. Sadece *ed-Duafâsında* "ve hüve yuhtemelü" ifadesini kullanmaktadır.⁵⁰ Ama bu onu tam olarak cerh ettiğini gösterir bir ifade değildir. Çünkü bu lafzın hem cerhe hem de tadile ihtimali vardır.⁵¹ Şayet ravi güvenilir ise bu lafzın tadile işaret ediyor olması daha doğrudur. Hakkındaki genel kanaatin, aşağıdaki paragrafta da belirtileceği üzere, sika yönünde olması sebebiyle bu lafzın onun güvenilirliğini göstermesi kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca ondan *Sahîh*'inde rivayetinin olması, Buhârî'nin de cerhten ziyade tadili tercih ettiğine bir işaret olsa gerektir.

Abdullah b. Ebû Lebîd ile ilgili münekkitler genelde olumlu değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Onun hakkında Yahyâ b. Maîn "sika", Ahmed b. Hanbel "hadisinde bir beis olabileceğini bilmiyorum", İclî "sika", Ebû Hâtim "saduk fi'l-hadis", Nesâî "leyse bihi be's", Zekeriyâ es-Sâcî (öl. 307/920) "saduk" ve İbn Adî "lâ bese bih" değerlendirmesinde bulunmuşlardır.⁵² İbn Hibbân ve İbn Şâhin (öl. 385/996) sika ravileri ele aldıkları eserlerinde onun da adını zikretmişlerdir.⁵³ Sonraki münekkitlerin de onun hakkında aynı kanaate sahip oldukları görülmektedir.⁵⁴ İbn Sa'd'a göre az hadis rivayetinde bulunan Abdullah⁵⁵ hakkında tüm müellifler kaderî düşünceye sahip olmasına özellikle işaret ederlerken onun dâî olup olmadığına dair bir şey söylememektedirler.

Sonuç olarak, Abdullah'ın ismi Ebû Zür'a, Ukaylî (öl. 322/934) ve Zehebî gibi müelliflerin zayıf ravileri ele alan eserlerinde de geçmektedir.⁵⁶ Yalnız bu tür eserlerde onun sadece kaderî olmasına işaret ile yetinilmiş, bunun dışında herhangi bir cerh ifadesi kullanılmamıştır. Bu durum bir bakıma onun güvenilir olduğuna işaret

Yayınları, 1413), "Edeb" 78; Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413), "Mevâkîf" 23, "Kıyâmu'l-leyl" 26, "Sıyam" 35; İbn Mâce, *Sünen*, "İkametü's-salat" 171, "Salat" 13, "Sıyam" 30, "Menâsik" 16; Hayatı için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/148; Mizî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/483-485; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/372.

⁴⁹ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 5/182; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, 1/326; el-Buhârî, *ed-Duafâ*, 79.

⁵⁰ el-Buhârî, *ed-Duafâ*, 79.

⁵¹ Hâtim b. Ârif el-Avnî, *Hülâsatü't-te'sîl li-ilmî'l-cerh ve't-ta'dîl* (Dımaşk: Dârü'l-Mi'râc, 1443), 67.

⁵² Yahyâ b. Maîn, *Târîh*, 142; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/403; İclî, *Sikât*, 2/53; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/148; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/397; Ebû Abdillâh Moğultay b. Kılıç el-Bekcerî, *İkmâlü Tehzîbü'l-Kemâl*, thk. Adil b. Muhammed, Üsâme b. İbrahim (b.y.: el-Farukü'l-Hadise, 1422), 8/142; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/372.

⁵³ İbn Hibbân, *Sikât*, 5/46; Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhin, *Târîhu esmâi's-sikât*, thk. Subhi es-Sâmirâî (Kuveyt: Dârü's-Selefiyye, 1404), 130.

⁵⁴ el-Mizî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/483-485; ez-Zehebî, *Mizân*, 2/475; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/681; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Kâşif fî marifeti men lehü rivâye fi'l-Kütübî's-sitte*, thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemir el-Hatîb (Cidde: Dârü'l-kible, 1413), 590; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Zikru esmâi men tüküllime fihî ve hüve müvessekan*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî (Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1406), 113; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/372; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîb*, 319; el-Aynî, *Megânî*, 2/123.

⁵⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/421.

⁵⁶ Sa'di el-Hâşimî, *Ebû Zur'a er-Râzî*, 2/629; el-Ukaylî, *ed-Duafâ*, 2/292; ez-Zehebî, *Mizân*, 2/475.

etmektedir. Bu tür zayıf ravileri ele alan eserlerde onun zikredilmesinin sebebi ise ondan yapılacak rivayetlerde ihtiyatlı olmaya ve onların tetkikten sonra alınmasına dikkat çekmek içindir.

1.4. el-Fadl b. İsâ er-Rakkâşî

Ebû Seleme et-Tebûzekî'nin (öl. 223/838) kader hakkında konuşan en kötü kişi olarak tanıttığı Fadl b. İsâ,⁵⁷ Buhârî'nin de kaderî olmakla itham ettiği ravilerden bir diğeridir. Fadl'in tam ismi el-Fadl b. İsâ b. Ebân'dır. Künyesi Ebû İsâ, nisbesi ise er-Rakkâşî ve el-Basrî'dir. Emevi döneminin önemli küssacılarından birisi olan amcası Yezid b. Ebân (öl. 121-130/ 738-747) gibi bir vaizdir, küssacıdır. Aynı zamanda Basra'nın önde gelen muhaddislerinden Süleymân b. Tarhân'ın oğlu Mu'temir b. Süleymân'ın (öl. 187/803) da dayısıdır. Enes b. Mâlik, Hasan el-Basrî ve Muhammed b. el-Münkedir (öl. 131/748) gibi âlimlerden hadis rivayet etmiştir. Ondandır Süfyân es-Sevrî, Hammâd b. Zeyd (öl. 179/795), Ebû Âsım en-Nebîl (öl. 212/828), Ebû Âsım Abdullah b. Ubeydullah el-Abbâdânî (öl. 181-190/797-805) ve yeğeni Mu'temir b. Süleymân gibi muhaddisler hadis rivayet etmiştir.⁵⁸ Zehebî'ye göre Fadl, on beşinci tabakada yer aldığı için hicri 141-150/758-767 tarihleri arasında vefat edenler arasında bulunmaktadır.⁵⁹ Fadl'in *Kütüb-i Sitte*'de sadece İbn Mâce'nin *Sünen*'inde bir rivayeti bulunmaktadır.⁶⁰

Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*'inde Fadl b. İsâ hakkında öncelikle Süfyân b. Uyeyne'nin değerlendirmesini verir. Bu değerlendirme *ed-Duafâ*'da da yer almaktadır.⁶¹ Süfyân'a göre Fadl kaderî görüşleri savunan birisidir, bu yüzden de ondan rivayette bulunulmamalıdır. Buhârî bu değerlendirmeden sonra Eyyûb es-Sahtiyânî'nin (öl. 131/748) onun hakkında söylemiş olduğu, şayet dilsiz doğsaydı bu onun için daha hayırlı olurdu, sözünü nakletmektedir.⁶² *et-Târîhu'l-evsat*'ta ise onu kısaca tanıtmış ama herhangi bir olumsuz ifadeye yer vermemiştir.⁶³ Birçok kaderî ravinin sadece bu vasfına işaret etmekle yetinen Buhârî'nin Fadl hakkında hem Süfyân'ın hem de es-Sahtiyânî'nin olumsuz ifadelerine yer vermesi onun rivayetlerine değer vermediğini göstermektedir.

Fadl b. İsâ hakkında kaynaklarda ikinci asır münekkitlerinden Eyyûb es-Sahtiyânî ile Süfyân b. Uyeyne'nin olumsuz değerlendirmelerinin olduğuna ve Buhârî'nin bu iki değerlendirmeyi esas aldığına yukarıda işaret edilmişti. Zekeriyâ b. Yahyâ es-Sâcî (öl. 307/920) ise Muhammed b. el-Müsennâ'dan (öl. 252/866) naklen Yahyâ el-Kattân ile Abdurrahman b. Mehdî'nin (öl. 198/813) Fadl'dan hiç rivayette bulunmadıkları bilgisini aktarmıştır.⁶⁴ Bu bilgilerden hareketle, ikinci asır muhaddislerinden Eyyûb es-Sahtiyânî ile Süfyân b. Uyeyne'nin onun hakkında olumsuz bir kanaate sahip oldukları net bir şekilde söylenebilir. Yahyâ el-Kattân ve Abdurrahman b. Mehdî'nin ondan rivayette bulunmamaları düşünüldüğünde onların da aslında diğer iki müelliften pek farklı

⁵⁷ ez-Zehebî, *Mizân*, 3/356.

⁵⁸ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/244-245.

⁵⁹ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/950.

⁶⁰ İbn Mâce, *Sünen*, "Mukaddime", 13.

⁶¹ el-Buhârî, *ed-Duafâ*, 1/114.

⁶² el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 7/118.

⁶³ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, 2/67.

⁶⁴ el-Ukaylî, *ed-Duafâ*, 3/442.

düşünmediklerini akla getirmektedir.

Üçüncü asır münekkitlerinin birçoğunun da Fadl hakkında kanaat serdettikleri görülmektedir. Onlardan birisi de Yahyâ b. Maîn'dir. O, Fadl'ı kaderî görüşleri ve onların önde gelenlerinden kötü birisi olması sebebiyle tenkit etmektedir.⁶⁵ Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah (öl. 290/903) babasının onun hakkında "zayıf" dediğini nakletmiştir.⁶⁶ Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin (öl. 279/885) rivayetinde ise Ahmed b. Hanbel'in onu Eyyûb es-Sahtiyânî'nin yukarıda zikredilen sözü ile tenkit ettiği nakledilmektedir.⁶⁷ İbn Ebî Hâtim'in (öl. 327/938) nakline göre Ebû Zür'a Fadl hakkında "münkerü'l-hadis" değerlendirmesinde bulunmuştur. Ebû Hâtim er-Râzî de aynı kanaattedir.⁶⁸ Yalnız Ebû Zür'a'nın *ed-Duafâ*'sında "münkerü'l-hadis" yerine "zayıf" ifadesi kullanılmaktadır.⁶⁹ Aslında bu lafız farklılığı onun hakkında farklı bir sonuç doğurmamaktadır. Çünkü her iki terimde aynı anlama gelmekte ve bu tür ravilerin rivayetleri itibar için yazılabilmektedir. İbn Ebî Hâtim'in eserinde bir ravi hakkında sık sık "münkerü'l-hadis ile zaifü'l-hadis" lafızlarının peş peşe kullanılması da bunu teyit eden bir durumdur.⁷⁰ Yakub b. Süfyân el-Fesevî ise önce onun mu'tezilî olduğunu sonra da zayıf bir ravi olduğunu söylemektedir.⁷¹ Tirmizî de onun kaderî olmasına özellikle vurgu yapmaktadır.⁷² Nesâî ise kaderî olduğunu hiç belirtmeden doğrudan doğruya zayıf demektedir.⁷³ Anlaşılan o ki üçüncü asır münekkitlerinin onu zayıf olarak değerlendirmelerinin arkasında, her ne kadar bazıları buna doğrudan işaret etmese de, Fadl'ın kaderî düşünceye sahip olması vardır. Yalnız Fadl hakkında sadece kaderî düşünceye sahip olmasını dillendirip dâî olup olmadığı konusunu birçok müellifin göz ardı etmesi bir eksikliklerdir.

1.5. Abdülvâris b. Saîd

Kaderî olmakla itham edilen bir diğer ravi Abdülvâris b. Saîd'dir. Tam adı Abdülvâris b. Saîd b. Zekvân, künyesi Ebû Ubeyde ve nisbesi ise el-Basrî'dir. Ayrıca et-Temîmî, el-Anberî ve et-Tennûrî nisbeleri de bulunmaktadır. Fasih konuşması ile tanınan Abdülvâris birçok muhaddisten hadis nakletmiştir. Onlardan en önemlileri, Amr b. Dînâr (öl. 126/744), Eyyûb es-Sahtiyânî, Ebû Hanîfe (öl. 150/767), Hişâm ed-Destüvâî (öl. 153/770) ve Saîd b. Ebû Arûbe'dir (öl. 156/773). Ondan da Süfyân es-Sevrî, Yahyâ el-Kattân, oğlu Abdüssamed (öl. 207/822) Müsedded b. Müserhed (öl. 228/843), Ali b. el-Medînî (öl. 234/848) ve Kuteybe b. Saîd (öl. 240/855) gibi önemli muhaddisler rivayette bulunmuştur.⁷⁴ Yaklaşık yetmiş sekiz yıl yaşamış olan Abdülvâris

⁶⁵ Yahyâ b. Maîn, *Târîh*, 4/217, 264, 337.

⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/55.

⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *Suâlâtü Ebî Dâvûd li'l-İmam Ahmed b. Hanbel fî cerhî'r-ruvât ve tadlîhim*, thk. Ziyâd Muhammed Mansûr (Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1414), 92.

⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/65.

⁶⁹ Sa'di el-Hâsimî, *Ebû Zur'a er-Râzî*, 2/338-339.

⁷⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/87, 114, 122.

⁷¹ Fesevî, *Ma'rîfe*, 3/139.

⁷² Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *İlelü't-Tirmizî el-kebir*, thk. Subhi es-Sâmerrâî ve diğr. (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1409), 389.

⁷³ Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb Nesâî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkûn*, thk. Mahmud İbrahim Zayed (Haleb: Dârü'l-Va'y, 1396), 87.

⁷⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/78-79; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/478-484; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/441-443.

Hârûnürreşid (öl. 193/809) döneminde hicri 180/ miladi 796 yılında vefat etmiştir.⁷⁵ Onun vefat tarihini hicri 178 ve 179 olarak kabul edenler de vardır.⁷⁶ Abdülvâris'in *Sahîh-i Buhârî* hariç *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri bulunmaktadır.⁷⁷

Abdülvâris aslında Buhârî'nin doğrudan doğruya kaderî olmakla itham ettiği bir ravi değildir. Aksine o eserlerinde Abdülvâris'in oğlu Abdüssamed'in onun hakkındaki "babamdan kaderle ve Amr b. Ubeyd'in (öl. 144/761) fikirleri ile ilgili asla bir şey duymadım, bu babama atılmış bir iftiradır" sözünü naklederek bir bakıma onu savunmaktadır.⁷⁸ Yalnız *ed-Duafâ*'sında onu zikretmiş olması, her ne kadar *et-Târîhu'l-kebir*'deki ifadeler aynen zikredilmiş olsa da hakkında diğer münekkitlerce yapılan kaderîlik iddiasının bir sonucu olsa gerektir. Ayrıca *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin hepsinin Abdülvâris'ten rivayette bulunmasına rağmen Buhârî'nin ne *Sahîh*'inde ne de diğer eserlerinde ondan rivayette bulunmamasının muhtemel sebeplerden birisi de bu olmalıdır.

Abdülvâris'in kaderîliği konusunda münekkitler arasında bir fikir birliği yoktur. Onun kaderî fikirlere sahip olduğunu söyleyenler olduğu gibi böyle bir iddiayı hiç gündeme getirmeyenler de vardır. Esasında münekkitlerin çoğu onun kaderî düşünceye sahip olmadığı görüşündedirler. Abdülvâris'in en çok eleştirildiği ve kaderî olmakla itham edilmesine sebep onun Amr b. Ubeyd ile olan ilişkisidir. O bu hususta çok fazla eleştiri almıştır. Ona eleştiri yöneltenler içerisinde Eyyûb es-Sahtiyânî, Yûnus b. Ubeyd (öl. 139/756), Hammâd b. Zeyd, Abdullah b. Mübârek, Yezîd b. Zürey' (öl. 182/798) ve Ebû Dâvûd bulunmaktadır.⁷⁹ Onu eleştirenler genellikle Amr'ın farklı fikirlere sahip olmasından dolayı Abdülvâris'in onunla olan ilişkisini sorgulamışlar ve buradan hareketle onu tenkit etmişlerdir. Onun veya Amr'ın güvenilir olup olmasını ise gündeme getirmemişlerdir. Aslında Amr b. Ubeyd ile arkadaşlık, onun meclisine katılmak onun kaderî olmasını gerektirecek bir durum olmasa gerektir. Fakat geçmişten beri var olan gruplar arasındaki tartışmalar ve bu tartışmaların boyutlarının ifrat ve tefrit noktasına varması, grupların kendilerinden olmayanları bir çırpıda zayıf kabul etmeleri ya da daha aşırı birtakım ifadelerle tenkit etmeleri maalesef insaftan ve adaletten uzak bu nevi değerlendirmelerin yapılmasına kapı aralamıştır.⁸⁰

⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/212; Ebû Amr Halife b. Hayyât el-Basrî Halife b. Hayyât, *Tabakâtü Halife b. Hayyât*, thk. Süheyl Zekkâr (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1414), 387; İbn Hibbân, *Sikât*, 7/140.

⁷⁶ Ebû Abdullah Moğultay b. Kılıç el-Bekcerî, *İkmâl*, 8/370.

⁷⁷ Müslim, *Müslim*, "Salat" 5; "Mesacid" 9, 38; "Cenaiz" 87; "Hac" 377; "Eşribe" 123; Ebu Dâvûd, *Sünen*, "Salat" 115, 122; "Tatavvu'" 11; "Harac" 10; "Tereccül" 21; "Fiten" 2; "Sünnet" 8; Ebû İshâ Muhammed b. İshâ Tirmizî, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413), "Salat" 121; "Savm" 55, 61; "Hac" 40; "Cenaiz" 4, 45; "Büyü" 35; "Siyer" 10; "Cihad" 23, 34; "Libas" 13; "Etime" 1; "Eşribe" 13; "Fiten" 15; "Zühd" 42; "Daavat" 37; Nesâî, *Sünen*, "Cenaiz" 104; İbn Mâce, *Sünen*, "Salat" 8; "İkametü's-salat" 151, 184; "Cenaiz" 41, 57; "Nikah" 43; "Keffarat" 6; "Hudud" 12; "Eşribe" 20; "Tabiru'r-ruya" 8; "Fiten" 7, 10, 19; "Zühd" 31.

⁷⁸ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 6/118; el-Buhârî, *ed-Duafâ*, 94.

⁷⁹ el-Ukaylî, *ed-Duafâ*, 3/98; Ebû Bekr Ahmed b. Alî Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422), 6/381; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/442-443.

⁸⁰ İdeolojik sünnet ve hadis tartışmalarında ifrat ve tefrit noktaları ile önerilen çözüm yolları için bk. Seyhan, Ahmet Emin, "Mehmet Görmez'in İdeolojik Sünnet ve Hadis Tartışmalarına

Onu eleştirenlerden Ubeydullah b. Muhammed et-Teymî (öl. 228/842) ise Abdülvâris'in rivayetlerinin çoğunun Amr b. Ubeyd'den olduğunu iddia ederek⁸¹ onu sadece Amr ile olan yakınlığı sebebiyle değil aynı zamanda rivayetlerinin çoğunun ondan olması açısından da eleştirmiştir. Yalnız onun bu iddiasını destekleyen bir başka alim bulunmamaktadır. Kaderî olduğuna özellikle işaret eden Yahyâ b. Maîn, İclî, Zekeriyâ es-Sâcî ve İbn Hibbân gibi münekkitler bile böyle bir iddiayı gündeme getirmemişlerdir. Onlar sadece onun kaderliğini ve akabinde de güvenilir birisi olduğunu söylemekle yetinmişlerdir.⁸² Üstelik kaynaklar tarandığı zaman görülecektir ki onun rivayetlerinin çoğunun Amr'dan olması diye bir durum da söz konusu değildir. Anlaşılan o ki Teymî bu konuda herhangi bir delile dayanmayarak aşırı bir tavır sergilemiştir.

Sonraki asırlarda Abdülvâris'in kaderî olup olmamasına Alaüddîn Moğultay (öl. 762/1361), Zehebî ve İbn Hacer gibi müelliflerin dikkat çektikleri görülmektedir. Moğultay ve İbn Hacer onun hakkında yapılan değerlendirmeleri sıralamakla yetinmektedirler.⁸³ İbn Hacer onun kaderlikle itham edildiğini söylemekle yetinmemiş ayrıca bu ithamın ondan sabit olmadığını da ifade etmiştir.⁸⁴ Zehebî ise onun hakkında kanaatini belirterek kaderî olduğuna işaret etmiştir. Üstelik o bu iddiasını, *ed-Duafâ'sı* hariç, tüm eserlerinde tekrar etmiştir.⁸⁵ Ama bunun yanında onun kaderliğini hiç gündeme getirmeyen müellifler de bulunmaktadır. Mesela Mizzî ve Aynî bunlardandır.⁸⁶ Tüm bu bilgiler bize Abdülvâris'in kaderliğinin ihtilafı olduğunu, onu kaderî olarak değerlendirenlerin onun fikirlerinden ziyade Amr b. Ubeyd ile olan yakınlığına ve ondan rivayette bulunmasına vurgu yaptıklarını, ama bu durumun birçok müellif tarafından kayda değer bir hal olarak değerlendirilmediğini göstermektedir. İbn Hacer'in mezkûr görüşü de bu hususu desteklemektedir.

Münekkitler arasında Abdülvâris'in güvenilirliği konusunda, pek de sağlam dayanakları olmayan kaderî eleştirisi bir yana bırakılırsa, herhangi bir ihtilaf bulunmadığı ve münekkitlerin onun hakkında olumlu kanaat belirttikleri söylenebilir. Şube, Yahyâ el-Kattân, İbn Sad, Ali b. el-Medîni, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, İclî, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Zür'a er-Râzî, Nesâî ve İbn Hibbân gibi münekkitler ilk anda onu güvenilir kabul edenler içerisinde sayılabilecek isimlerdendir. Hatta o Yahyâ b. Maîn'e göre Basralıların en güvenilirli iken Ebû Hâtim'e göre ise Hammâd b. Zeyd'den daha güvenilir birisidir.⁸⁷ Yukarıda da ifade edildiği üzere onu kaderlikle suçlayanlar bile güvenilirliği hususunda farklı bir fikir beyan etmemişlerdir. Buhârî'nin ciddi bir eleştiri yöneltmediği

Yaklaşımının Değerlendirilmesi ('Sünnet ve Hadisi Anlama Kılavuzu' Adlı Eseri Özelinde)", *Tafsir Dergisi* 3/1 (2023), 87-101.

⁸¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/183.

⁸² İclî, *Sikât*, 2/107; İbn Hibbân, *Sikât*, 7/140; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/443.

⁸³ Ebû Abdillâh Moğultay b. Kılıç el-Bekcerî, *İkmâl*, 8/368-370; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/441-443.

⁸⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîb*, 367.

⁸⁵ ez-Zehebî, *Mîzân*, 2/677; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 4/686; ez-Zehebî, *Siyer*, 7/311; ez-Zehebî, *Muğnî*, 2/411; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 1/189; ez-Zehebî, *el-Kâşif fî marifeti men lehü rivâye fî'l-Kütübî's-sitte*, 1/673.

⁸⁶ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/478-484; el-Aynî, *Megâni*, 7/310.

⁸⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 6/76.

halde ondan rivayette bulunmaması hadisleri belirlemede gösterdiği hassasiyetten ve mezkûr ravi hakkındaki iddialar sebebiyle kendisine yönelecek tenkitlerden çekinmek istemesinden olsa gerekir.

1.6. İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ

Buhârî'nin hem kaderî olmakla itham ettiği hem de hakkında sert bir cerh lafzı kullandığı ravilerden biri İbrahim b. Muhammed'dir. Tam ismi İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahyâ olan İbrahim'in künyesi Ebû İshak, nisbesi ise el-Medenî ve Eslem kabilesinin mevlası olması sebebiyle de el-Eslemî'dir. İbrahim'in isminin kaynaklarımızda dedesine nispetle İbrahim b. Ebî Yahyâ şeklinde daha çok geçtiği görülmektedir. Ayrıca onun tam isminin İbrahim b. Muhammed b. Ebî Atâ olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır. O, İbn Şihab ez-Zührî, Muhammed b. el-Münkedir ve Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (öl. 143/760) gibi hadis tarihinde iz bırakmış önemli muhaddislerden hadis rivayet etmiş, ondan da İbn Cüreyc (öl. 150/767), Süfyan es-Sevrî, Yahyâ b. Âdem (öl. 203/818), İmam Şâfiî (öl. 204/820), ve Abdürrezzâk b. Hemmâm (öl. 211/826) gibi birçok muhaddis rivayette bulunmuştur.⁸⁸ İbrâhim b. Muhammed hicri 184/800 yılında vefat etmiştir.⁸⁹ Onun *Kütüb-i Sitte*'de sadece İbn Mâce'nin *Sünen*'inde bir rivayeti bulunmaktadır.⁹⁰

Buhârî İbrahim'i öncelikle kaderî olmakla ve Cehmiyye'ye ait görüşleri dile getirmekle itham etmektedir. Bunun yanında Yahyâ el-Kattân'ın onun hakkında söylemiş olduğu, "Abdullah b. Mübârek ve birçok kimse onu terk etmişlerdir" sözü ile "onu yalancılıkla itham ederdik" sözünü nakletmektedir. Ayrıca İmam Mâlik'in onun rivayetlerinden nehyetmesi ile kaderiliğinde ziyade hadisi hakkında "leyse fî hadîsihi bi zalik" dediği eleştirisini de zikretmiştir.⁹¹ Her ne kadar bu son tenkit lafzı diğerlerine nazaran daha hafif olsa da yapılan diğer eleştirilerden, Buhârî'nin İbrahim b. Muhammed'i oldukça sert bir şekilde tenkite tabi tuttuğu ve rivayetlerine değer vermediği anlaşılmaktadır. Yalnız onu cerh edenlerin yanında tezkiye edenler de bulunmaktadır. Aşağıda öncelikle onu cerh edenler, akabinde de tezkiye edenler üzerinde durulacaktır.

Buhârî'nin İbrahim hakkında yapmış olduğu tenkitlerin benzerlerini hatta daha sert olanlarını yapan münekkitler de bulunmaktadır. Bununla ilgili elimizde oldukça kabarık bir liste vardır. Burada bazı münekkitlerin değerlendirmeleri üzerinde durulurken, bazılarının da sadece isimlerine işaret edilecektir.

İkinci asır münekkitlerinden İmam Mâlik ile Yahyâ el-Kattân'ın görüşü yukarıda geçmişti. O açıklamalardan sadece İmam Mâlik ve Yahyâ'nın değil Abdullah b. Mübârek ve birçok kimsenin İbrahim'i tenkit ettikleri anlaşılmaktadır. Yine ikinci asır âlimlerinden Veki' b. el-Cerrâh (öl. 197/812) da onu, ondan bir harf bile rivayet etmeyiz, diyerek tenkit etmektedir.⁹² Yalnız Veki' de İmam Mâlik, Abdullah b. Mübârek ve Yahyâ el-Kattân gibi, onun kaderiliği hakkında herhangi bir şey söylememektedir. Bu da onun değerlendirmelerinde ravinin bid'atçı olup olmamasından ziyade doğru

⁸⁸ Diğer raviler için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl* 2/184-185.

⁸⁹ ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/805.

⁹⁰ İbn Mâce, *Sünen*, "Cenâiz", 62.

⁹¹ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 1/323; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-ısvat*, 2/257; el-Buhârî, *ed-Duafâ*, 1/22.

⁹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/225.

sözlü ve zabt ehli olup olmamasına baktığını göstermektedir.⁹³ Onu eleştiren ve onunla birlikte olunmamasını söyleyenlerden birisi de Süfyân b. Uyeyne'dir. Yalnız İbn Uyeyne'nin bu durumun gerekçesi ile ilgili herhangi bir açıklaması bulunmamaktadır.⁹⁴ İkinci asrın önemli âlimlerinden olan Yezîd b. Hârûn da onu yalancılıkla itham etmektedir.⁹⁵

Üçüncü asrın önemli münekkitlerinden Ali b. el-Medînî İbrahim'i oldukça sert bir şekilde eleştirenlerden birisidir. Osman b. Muhammed b. Ebî Şeybe'nin (öl. 239/853) nakline göre Ali b. el-Medînî onun kezzab olduğu kanaatindedir.⁹⁶ İbrahim'in cehmî ve râfizî olduğuna vurgu yapan Yahyâ b. Maîn de hadislerinin yazılamayacağı kanaatindedir.⁹⁷ Hakkında böyle bir hüküm verilen ravi Sehâvî'ye göre "lâ şey" manasında olduğu için rivayetleri hiçbir surette alınmaz.⁹⁸ Ahmed b. Hanbel'in de kaderîliğine işaret ettikten sonra onun her musibette yer aldığını ve hadislerini insanların terk ettiklerini ifade ettiği görülmektedir.⁹⁹ Yahyâ el-Kattân'ın İbrahim hakkında kullandığı ağır ifadeleri kabul ettiği de anlaşılan Ahmed b. Hanbel'in,¹⁰⁰ onun hakkında esasında daha sert ifadeler kullandığı görülmektedir. İbn Ebî Hıbbân'ın beyanına göre o, İbrahim'i hadisleri yazılmaması gereken, insanların terk ettikleri, münker ve aslı olmayan rivayetlerde bulunan ve başkalarının hadislerini çalıp kendi eserine koyan birisi olarak tanımlamaktadır.¹⁰¹ Cerh ve tadil âlimlerinden olan Ebû İshâk Cûzcânî de onun bid'atçiliğini belirttikten sonra hadisi ile meşgul olunmaması gerektiğine ve hüccet olamayacağına işaret etmiştir.¹⁰² Yine üçüncü asrın önemli müelliflerinden olan İclî de İbrahim'i râfizî ve cehmî olmakla suçlamış ve hadisinin yazılamayacağına işaret etmiştir.¹⁰³ Dönemin önemli münekkitlerinden olan Ebû Zür'a er-Râzî onu "leyse bi şey" lafzıyla tenkit etmiştir.¹⁰⁴ Yakûb b. Süfyân Fesevî ise onu bid'atçı, cehmî, kaderî, mu'tezilî ve râfizî olarak niteledikten sonra yalancı olduğunu söylemiştir.¹⁰⁵ Ebû Hâtim er-Râzî onun bid'atçı olmasına değinmeden doğrudan doğruya kezzab ve metrûkü'l-hadîs demiş, peşi sıra da Abdullah b. Mübârek'in de onu

⁹³ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi (Hicri İlk İki Asır)*, 297.

⁹⁴ el-Ukaylî, *ed-Duafâ*, 1/62.

⁹⁵ el-Ukaylî, *ed-Duafâ*, 1/64; ez-Zehebî, *Mîzân*, 1/60.

⁹⁶ İbn Ebî Şeybe, Ebû'l-Hasen Osmân b. Muhammed, *Suâlatü Osmân b. Muhammed b. Ebî Şeybe li-Alî b. el-Medînî*, thk. Muvaffak b. Abdullah (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1404), 124.

⁹⁷ Yahyâ b. Maîn, *Târih*, 3/95.

⁹⁸ Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahmân Sehâvî, *Fethü'l-muğis bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâki*, thk. Alî Hüseyin Alî (Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1424), 2/127; Abdullah Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 160-161; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 196-197.

⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/503;535.

¹⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *Suâlatü Ebî Dâvûd li'l-İmam Ahmed b. Hanbel fî cerhi'r-ruvât ve tadilihim*, 362.

¹⁰¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/126.

¹⁰² Ebû İshâk İbrahim b. Yakub el-Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, thk. Abdulalim Abdulazim el-Bestevî (Faysalâbâd: Hadis Akademi, ts.), 218.

¹⁰³ İclî, *Sikât*, 1/209.

¹⁰⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/127.

¹⁰⁵ Fesevî, *Ma'rife*, 3/55.

terk ettiğini ifade etmiştir.¹⁰⁶ Bezzâr *Müsned*'inde İbn Mâce'de de geçen hasta olarak ölenin şehit olacağına dair hadisi zikrettikten sonra İbrahim hakkında, daifü'l-hadis, ilim ehli hadisini terk etmişlerdir, demiştir.¹⁰⁷ Bezzâr'ın *Müsned*'inde İbrahim'in kaderî olup olmaması ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnız İbn Hacer *Tehzîb*'de İbrahim hakkında hem hadis uyduran hem de kaderî bir ravi olduğuna dair yapılan bir değerlendirmeyi Bezzâr'a nispet etmektedir.¹⁰⁸ Şayet bu bilgiyi esas alacak olursak Bezzâr'ın onun hakkında daha sert bir ifade kullandığını kabul etmemiz gerekecektir. Bu sırada onun hakkında değerlendirme yapanlardan son olarak Nesâî'nin görüşünü açıklamak istiyoruz. Nesâî'ye göre de İbrahim metrûk bir ravidir.¹⁰⁹ Hatta Nesâî beldeleri esas alarak hadis uyduran dört isim tespit etmiş, Medine'de hadis uyduran kişinin de İbrahim olduğunu zikretmiştir.¹¹⁰

İbrahim b. Ebî Yahyâ ile ilgili yukarıda verilen o bilgilerden, onun hakkındaki kanaatin genelde olumlu olmadığı görülmektedir. Yapılan eleştirilerin onun hem dini düşünce yapısına hem de hadisteki konumuna yöneltildiği görülmektedir. Ama tüm bunlara rağmen onun hakkında olumlu kanaat belirtenler de bulunmaktadır.

İbrahim hakkında olumlu kanaat belirtenler arasında en dikkat çekici olan isim İmam Şâfiî'dir. İmam Şâfiî'nin İbrahim'in kaderî olduğunu bildiği ama onun bu durumunu bir problem olarak görmediği anlaşılmaktadır. Çünkü ona göre o yalandan uzak, hadiste güvenilir birisidir. Yalnız İbrahim hakkındaki genel kanaatin etkisi olsa gerek Şâfiî ondan "ithamda bulunmadığım kişi bana haber verdi" şeklinde ismini gizleyerek, yani müphem bir şekilde rivayette bulunmaktadır.¹¹¹ İmam Şâfiî'nin bu yaklaşımı âlimler tarafından çeşitli şekillerde değerlendirilmiştir. Mesela İbn Ebî Hâtim, İmam Şâfiî'nin onun kaderî olduğunu bildiğini, yalnız yalancılığına vakıf olmadığını ve ona yapılan eleştirilerin kader düşüncesi sebebiyle olduğunu sandığını belirtmiştir.¹¹² Zekeriyâ es-Sâcî ise İmam Şâfiî ondan farzlarla ilgili herhangi bir rivayette bulunmamış sadece şahit olarak rivayetlerine başvurmuştur, diyerek onu savunmaya çalışmıştır. Yalnız onun bu değerlendirmesine İbn Hacer, İmam Şâfiî'nin onu mutlak manada hüccet saydığını ve birçok asla ait rivayette ondan yararlandığını söyleyerek itiraz etmiştir. Ona göre ise İbrahim hakkında herhangi bir cerh sabit olmadığı için ona itimat etmiştir.¹¹³

İbrahim'i tezkiye etmede İmam Şâfiî yalnız değildir. Onunla İbn Ukde olarak bilinen Şii hadisçi Ahmed b. Muhammed b. Saîd'in (öl. 332/944) naklettiğine göre Buhârî'nin kendisinden nakilde bulunduğu¹¹⁴ Hamdân lakaplı Ebû Ca'fer Muhammed b. Saîd b. el-Esbehânî (öl. 220/835) de İbrahim'i tezkiye etmektedir. Hamdân'ın bu görüşünü nakleden İbn Ukde de onunla aynı kanaati paylaşmaktadır. O, İbrahim'in birçok

¹⁰⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/126.

¹⁰⁷ el-Bezzâr, *Müsned*, 15/281.

¹⁰⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/160-161.

¹⁰⁹ Nesâî, *ed-Duafâ*, 11.

¹¹⁰ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/266.

¹¹¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/357.

¹¹² Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Âdâbu's-Şâfiî ve menâkıbüh*, thk. Abdülganî Abdülhâlik (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424), 170-171.

¹¹³ İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali, *et-Temyîz fî telhîsi tahrîci ehâdisi şerhi'l-Vecîz*, thk. Muhammed es-Sânî b. Ömer b. Mûsâ (Riyad: Edvâu's-Selef, 1428), 1/42.

¹¹⁴ el-Buhârî, *Buhârî*, "Enbiyâ", 27.

hadisini inceledim ve onun münkerü'l-hadis olmadığını gördüm, demiştir. Tüm bu bilgileri eserinde zikreden İbn Adî de hocası İbn Ukde gibi İbrahim'in hadislerinin çoğunu incelediğini ve itham edilme ihtimali olan şeyhlerden yaptığı rivayetler hariç herhangi bir nekarat göremediğini söylemektedir. Ayrıca bu iddiasına İbn Cüreyc, Süfyân es-Sevrî ve Abbâd b. Mansûr (öl. 152/769)¹¹⁵ gibi birçok ileri gelen ravilerin İbrahim'den rivayette bulunmasını da delil olarak göstermektedir.¹¹⁶ Fakat O, Dâvûd b. Husayn'ın tercemesinde ise İbrahim'in zayıf olduğuna işaret etmiştir.¹¹⁷ Bu durum İbn Adî'ye ait yukarıdaki bilgilerle çelişmektedir. Bu da onun aslında İbrahim hakkında tam bir kanaate sahip olamadığını göstermektedir. Ebû Ca'fer ile İbn Ukde'nin İbrahim gibi râfizilikle itham edilmeleri, onların değerlendirmelerine ihtiyatla yaklaşılmasını bir bakıma gerekli kılmaktadır.

İbrahim b. Ebî Yahyâ hakkındaki hem olumsuz hem de olumlu değerlendirmeler bunlardan ibarettir. Anlaşılan o ki münekkitlerin geneli onun hakkında olumsuz kanaate sahiptirler. Bu düşüncede olanların tenkitlerinin de oldukça ağır olduğu ve hatta onu yalancılıkla itham etmeye kadar vardığı görülmektedir. Onun hakkındaki bu ağır değerlendirmelerin yanında İmam Şâfiî ve bazı âlimlerin onu tezkiye etmeleri oldukça dikkat çekicidir. Ayrıca ondan hadis rivayet edenlerin birçoğunun güvenilir kişilerden oluşması, İbrahim hakkında not edilmesi gereken bir diğer durum olsa gerektir. Mevcut bu değerlendirmeler mezkûr ravinin rivayetleri konusunda dikkatli olunmasını gerektiğini göstermektedir.

1.7. Kehmes b. el-Minhâl

Kehmes b. el-Minhâl kaderî olmakla tenkit edilen bir diğeravidir. Hayatı hakkında kaynaklarda pek fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Künyesi Ebû Osman olan Kehmes'in nisbeleri es-Sedûsî, el-Basrî ve el-Lü'lûî şeklindedir. Rivayette bulunduğu kimseler içerisinde en önemli şahıs Basra'da hadisleri fıkıh baplarına göre ilk tasnif edenlerden olan Saîd b. Ebû Arûbe'dir (öl. 156/773). Ayrıca Saîd b. Müslim (öl. ?), Sehl b. Eslem el-Adevî (öl. 181/797), Abdülvâris b. Saîd (öl. 180/796) ve el-Hasan b. Umâra (öl. 153/770) gibi muhaddislerden de rivayette bulunmuştur. Ondan rivayette bulunanlar içerisinde en dikkat çeken isim muhaddis ve tarihçi Halîfe b. Hayyât'tır (öl. 240/854). Saîd b. Kesîr b. Ufeyr el-Mısırî (öl. 226/840) ve Ebû Bişr Muhammed b. Yûsuf (öl.?) da kaynaklarda ismi geçen diğer talebeleridir.¹¹⁸ Ayrıca ondan nakledilen rivayetlerde Mûsâ b. Muhammed el-Basrî'nin (öl. 233/847) ismi de sık sık geçmektedir. Vefat tarihi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamayan Kehmes'in *Kütüb-i Sitte*'de sadece *Buhârî*'de bir rivayeti vardır. Hz. Ömer'in fazileti ile ilgili olan o hadisi Buhârî iki farklı senedle rivayet etmekte ve Kehmes'in rivayetini ise tahvil işareti olan hâ harfinden sonra zikretmektedir. Bu da onun ilk senedi esas aldığını, ikincisini ise onu desteklemek

¹¹⁵ Ebû Seleme Abbâd b. Mansûr el-Basrî, İkrime ve Atâ b. Ebî Rabâh gibi âlimlerden rivayeti olan birisidir. Ondan da Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Yezîd b. Hârûn gibi muhaddisler rivayette bulunmuşlardır. Yalnız münekkitler tarafından tenkit edilmiş, sadece hadislerinin yazılabileceğine işaret edilmiş biravidir. İbn Hibbân İkrime'den yaptığı rivayetlerin aslında İbrahim b. Ebî Yahyâ'dan olduğunu söylemektedir. Bk. ez-Zehebi, *Târihu'l-İslâm*, 4/95.

¹¹⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/357-358.

¹¹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/561.

¹¹⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/171; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 24/234-235.

için kullanmış olabileceğini akla getirmektedir.¹¹⁹

Buhârî, Kehmes hakkında pek fazla bilgi vermemiştir. Onun kaderîliği konusunda ise *et-Târîhu'l-kebir*'inde İsmâil b. Ca'fer'in (öl.?) babasından naklettiği bilgi ile yetinmiştir.¹²⁰ Yalnız bu isim Buhârî'nin *ed-Duafâ*'sında İsmâil b. Hafs olarak geçmektedir.¹²¹ Daha sonra gelen müelliflerin bu farklı iki isimden hiç söz etmeden doğrudan doğruya Kehmes'in kaderîliğini Buhârî'ye nispet ettikleri görülmektedir.¹²² Bunun sebebi bu isimlerin tam olarak tespit edilememiş olmasıdır. Zehebî'ye göre Buhârî'nin onu *ed-Duafâ*'sında zikretmesinin sebebi münker rivayetinin olmasıdır.¹²³ Yalnız bu iddiaya diğer münekkitler tarafından pek itibar edilmediği görülmektedir. Zira birçok münekkit sadece Buhârî'nin onu kaderî olmakla tenkit ettiğini dile getirmekle yetinmekte, münker rivayet konusuna ise hiç değinmemektedirler.

Onu zayıf sayanlardan birisi de Ebû Zür'a er-Râzîdir. O, herhangi bir açıklama yapmadan onu doğrudan zayıf sayılan raviler içerisinde zikretmektedir.¹²⁴ Zekeriyâ es-Sâcî'nin kaderî ve zayıf olmasına işaret ettikten sonra "güvenilir kimseler ondan hadis rivayet etmemişlerdir" demesi ise onun hakkında oldukça olumsuz düşündüğünü göstermektedir.¹²⁵ İbn Hibbân ise onu *Sikat*'ında kaderî düşüncesine işaret ederek zikretmiştir.¹²⁶ Müteahhirun dönemi müelliflerinden Mizzî, Zehebî ve İbn Hacer gibi önemli münekkitler de onun kaderî olduğuna vurgu yapmışlardır.¹²⁷

Kehmes b. Minhâl'i zayıf saymayan münekkitler de bulunmaktadır. Bunlardan birisi Ebû Hâtim er-Râzî'dir. Ona göre Kehmes, "mahalluhu's-sıdk" konumundadır ve hadisleri yazılabilir. Bu yüzden o Buhârî'nin onu *ed-Duafâ*'sına almasını eleştirmekte, oradan çıkartılmasının daha uygun olacağını savunmaktadır.¹²⁸ Onun bu konuda yalnız olmadığı görülmektedir. Dârekutnî (öl. 385/995) de onun sika olduğu kanaatindeydi.¹²⁹ Zehebî genellikle Kehmes'in zayıf bir ravi olduğunu dile getirmesine rağmen, onun hakkındaki olumlu birtakım kanaatlere de vakıf olduğu için, ara sıra da olsa bazıları tarafından rivayetlerinin kabul edildiğini beyan etmektedir.¹³⁰

Kehmes b. Minhâl hakkında hem olumlu hem de olumsuz kanaatin olduğu görülmektedir. Kaynaklarda genellikle cerh yönü ağır basmakla birlikte, onu tezkiye edenlerin düşünceleri de yabana atılacak cinsten değildir. Kaldı ki Buhârî'nin kendisi de aslında onun hakkında net bir değerlendirme yapmamış, sadece kaderîliğine işaretle yetinmiştir. Ondan destek amaçlı da olsa *Sahih*'ine rivayetini almış olması, onun

¹¹⁹ el-Buhârî, *Buhârî*, "Ashâbu'n-Nebî", 6.

¹²⁰ el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 7/240.

¹²¹ el-Buhârî, *ed-Duafâ*, 117.

¹²² el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 24/235; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/451.

¹²³ ez-Zehabî, *Muğnî*, 2/534; ez-Zehabî, *Mizân*, 3/416.

¹²⁴ Sa'di el-Hâşimî, *Ebû Zur'a er-Râzî*, 2/652.

¹²⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/451.

¹²⁶ İbn Hibbân, *Sikat*, 9/27-28.

¹²⁷ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 24/235; ez-Zehabî, *Muğnî*, 2/534; ez-Zehabî, *Mizân*, 3/416; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/451.

¹²⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/171.

¹²⁹ Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Amr, *Suâlatü'l-Hâkim en-Neysâbü'rî li'd-Dârekutnî* (Riyad: Mektebetü'l-Mearif, 1404), 266.

¹³⁰ ez-Zehabî, *Zikru esmâi men tüküllime fihi ve hüve müvessekun*, 157.

mecrûh birisi olmadığına bir işaret olsa gerektir. Öyle anlaşılıyor ki o, kaderî düşünceye sahip olmakla birlikte ona davet eden birisi değildir. Bu da onun rivayetlerinin en azından araştırılıp değerlendirilebilmesi için yazılmasını sağlamaktadır.

Sonuç

Buhârî'nin hem güvenilir hem de zayıf ravileri incelediği *et-Târîhu'l-kebir* isimli eserinde *Kütüb-i Sitte*'de rivyeti bulunan ve haklarında değerlendirmede bulunduğu kaderî ravi sayısının yedi olduğu anlaşılmaktadır. Eserdeki tüm ravi sayısı göz önünde bulundurulduğunda aslında bu sayının oldukça az olduğu görülecektir. Mezkûr ravilerin incelenmesi neticesinde ulaşılan sonuçlar aşağıda belirtilmiştir.

İncelenen yedi raviden beşinin Basralı, ikisinin ise Medineli olduğu görülmektedir. Kaderî ravilerin daha çok bu şehirde yoğunlaşmasının sebebi kaderle ilgili farklı düşüncelerin çıkış yerinin Basra olmasından kaynaklanmaktadır. Medineli raviler içerisinde görünme nedeni ise bir ilim merkezi olan Medine'ye yoğun rihle faaliyetlerinin olması ve haliyle bu durumun âlimler arasında bir ilim alışverişine zemin hazırlamasıdır. Neticede bu durum Medine'de de kaderî fikre sahip kişilerin oluşmasını sağlayan en önemli etkenlerden olmuştur.

Buhârî tenkitlerinde ölçülü olmaya ve tarafsız bir yol izlemeye gayret etmiştir. Bir raviyi cerh etmeden önce kaderî olup olmadığını veya ne zaman böyle bir fikre kapıldığını tartışmış ve ondan sonra mezkûr ravi hakkında bir kanaat belirtmiştir. Kaderî bir ravi Buhârî tarafından hemen reddedilmiş değildir. O gerektiğinde eserindeki bir rivyeti desteklemek için bile olsa zaman zaman kaderî ravilerin rivayetlerinden yararlanmıştı.

Buhârî'nin bu yedi raviden sadece ikisi hakkında tam manasıyla cerhe kani olduğu görülmektedir. Bunlar el-Fadl b. İsâ ile İbrahim b. Muhammed b. Ebû Yahyâ'dır. Her iki raviyi de eleştirirken kendinden önceki münekkitlerin değerlendirmelerinden istifade etmiş, kendisi ayrıca bir cerh ifadesi kullanmamıştır. Bu durum onun geçmiş ilmi birikimden çokça istifade ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

Buhârî'nin kaderî olan ravilerin birçoğunu çok sert cerh lafızlarıyla tenkit etmediği ve genelde onların kaderî olmalarına vurgu yapmakla yetindiği daha önce beyan edilmişti. Yalnız bu tür ravileri *ed-Duafâ*'sında zikretmesi ve onlardan genelde rivayette bulunmama özen göstermesi onun bu nevi itikada sahip olanların rivayetlerine ihtiyatla yaklaştığını göstermektedir. Bu ihtiyatın dönemin şartlarından kaynaklanma ihtimali oldukça yüksektir. Zira tam da Buhârî'nin yaşadığı ve ilmi müktesebatını kazandığı dönemde yaşanan bir mihne olayı vardır. Bu mihne sürecinin muhaddisleri bid'atçı saydıkları raviler konusunda daha hassas davranmaya ittiği, onların rivayetlerini kabul noktasında genelde ihtiyatlı bir tavır sergilemelerine sebep olduğu ve haliyle bu durumun onları zayıf raviler içerisinde zikretmelerine yol açtığı söylenebilir. Ama bunun her zaman böyle olduğunu söylemek pek de doğru olmaz. Çünkü bu sürecin aynı zamanda bazı aşırılıklara ve ravi değerlendirmelerinde ifrata varan birtakım görüşlerin ortaya çıkmasına da sebep olduğu bilinen bir husustur. Buhârî'nin tüm bu aşırılıklardan uzak daha dengeli bir yol izleme gayreti ise takdire şayan bir husustur.

Buhârî'nin zayıf sayıp ve özellikle *ed-Duafâ*'sında zikrettiği ravilerden bir kısmına daha

sonra gelen bazı münekkitler tarafından itiraz edilmiş ve onlar hakkında farklı görüşler beyan edilmiştir. Bu hususta özellikle Ebû Hâtim er-Râzî'nin bazı itirazları bulunmaktadır. O, eleştirilen bu tür ravilerden bazılarının rivayetlerinin tamamen terk edilemeyeceğini, en azından itibar için yazılabileceğini, bazılarının da bırakın zayıf sayılmayı oldukça güvenilir olduklarını ifade etmektedir. Ebû Hâtim, Buhârî'ye sadece ravi değerlendirmelerinde itiraz etmemekte ayrıca bazı ravilerin Buhârî'nin *ed-Duafâ'*sında zikredilmesine de karşı çıkmaktadır.

Son söz olarak Buhârî'nin kaderî ravilerle ilgili değerlendirmelerinde mihne sürecinin cerh ve tadîl kanaatlerine çok etkili olmasına rağmen aşırılıktan uzak mutedil bir yol izlemeye çalıştığı, onlar hakkında kullanmış olduğu ifadelerde oldukça dikkatli davranmaya gayret ettiği, yaptığı değerlendirmelerde sadece kendi kanaatleri ile yetinmeyip elde ettiği geçmiş ilmi birikimden de çokça istifade ettiği, bu tür ravilerin rivayetlerini alma konusunda ise daha hassas bir tavır sergilediği ve daha sonra gelen âlimlere ravi değerlendirmelerinde çok önemli bir kaynaklık teşkil ettiği söylenebilir. Ama tüm bunlara rağmen onun yapmış olduğu değerlendirmelerin âlimler tarafından tekrar gözden geçirildiği ve bazı raviler hakkında ona muhalif fikirler beyan edildiği de bir gerçektir.

Kaynakça

- Ağırman, Cemal. "et-Târîhu'l-kebir". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 40/89-90. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Ahmed b. Hanbel. el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl. thk. Vasiyyullah Muhammed Abbâs. Riyad: Dâru'l-Hânî, 3. Basım, 1422.
- Ahmed b. Hanbel. Suâlâtü Ebî Dâvûd li'l-İmam Ahmed b. Hanbel fi cerhi'r-ruvât ve tadîlihîm. thk. Ziyâd Muhammed Mansûr. Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1414.
- Ahmed Naim. Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi (Mukaddime). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Basım, 1984.
- Aydınlı, Abdullah. Hadis İstılahları Sözlüğü. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 9. Basım, 2016.
- Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. Megâni'l-ahyâr fi ricâli Me'âni'l-âsâr. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1427.
- Bağcı, H. Musa. "Kader İnançının Siyasetle İlişkisi Ve Bu İlişkinin Hadis Uydurmadaki Rolü". Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2 (2000), 105-133.
- Bahşel, Ebû'l-Hasen Eslem b. Sehl. Târîhu Vâsıt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1406.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr. Müsned. thk. Mahfuzurrahman Zeynullah, Âdil b. Sa'd, Sabrî Abdülhâlik. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1. Basım, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. ed-Duafâü's-sağîr. thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed. Haleb: Daru'l-Va'y, 1. Basım, 1396.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. ed-Duafâü's-sağîr. thk. Ebû Abdillâh Ahmed b. İbrâhîm. Mektebetü İbn Abbâs, 1. Basım, 1426.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. el-Câmiu's-Sahîh. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı

Yayınları, 2. Basım, 1413.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. et-Târîhu'l-evsat. 2 Cilt. Haleb: Dâru'l-Va'y, 1. Basım, 1397.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. et-Târîhu'l-kebir. 8 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Cûzcânî, Ebû İshâk İbrahim b. Yakub. Ahvâlü'r-ricâl. thk. Abdulalim Abdulazim el-Bestevî. Faysalâbâd: Hadis Akademi, ts.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Amr. Suâlâtü'l-Hâkim en-Neysâbü'rî li'd-Dârekutnî. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1404.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Amr. ed-Duafâ ve'l-metrûkûn. Medine: Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1403.
- Demirer, Macit. "Bir Râvî Olarak Ma'bed el-Cühenî, Hayatı, Hocaları, Talebeleri ve Güvenilirliği". dergiabant 6/11 (2018), 34-57.
- Demirer, Macit. "Ma'bed el-Cühenî'nin Rivayetleri Üzerine Bazı Mülâhazalar -Tahric-Sened Özelinde-". BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 5/1 (2018), 77-106.
- Doğanay, Süleyman. "Bid'atçılıkla Tenkid Edilen Buhârî Ravileri". Bilimname 28 (2015), 27-54.
- Ebû Abdillâh Moğultay b. Kılıç el-Bekcerî. İkmâlû Tehzîbü'l-Kemâl. thk. Adil b. Muhammed, Üsâme b. İbrahim. 12 Cilt. b.y.: el-Farukü'l-Hadise, 1. Basım, 1422.
- Ebu Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as. Sünen. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413.
- Eren, Mehmet. "Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve İlk Kaynakları I". Dini Araştırmalar 2/6 (2000), 133-162.
- Fesevî, Ebû Yusûf Ya'kub b. Süfyân. el-Ma'rife ve't-târîh. thk. Ekrem Ziya Ömerî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1401.
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr Halife b. Hayyât el-Basrî. Tabakâtü Halife b. Hayyât. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. Târîhu Bağdâd. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1422.
- Hâtim b. Ârif el-Avnî. Hülâsatü't-te'sîl li-ilmi'l-cerh ve't-ta'dîl. Dimaşk: Dârü'l-Mî'râc, 1. Basım, 1443.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî. el-Kâmil fi'd-duafâ'r-ricâl. thk. Adil Ahmed Abdülmecud, Ali Muhammed Muavvez, Abdülfettah Ebû Sünne. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. Âdâbu's-Şâfi ve menâkıbüh. thk. Abdülganî Abdülhâlik. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1424.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. el-Cerh ve't-ta'dîl. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1. Basım, 1371.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. Kitabü'l-İlel. thk. Kom. b.y.: Metâbiu'l-Hamîdî, 1. Basım, 1427.

- İbn Ebî Şeybe, Ebû'l-Hasen Osmân b. Muhammed. Suâlâtü Oğmân b. Muhammed b. Ebî Şeybe li-Alî b. el-Medîni. thk. Muvaffak b. Abdullah. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1. Basım, 1404.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali. et-Temyîz fi telhîsi tahrîci ehâdîsi şerhi'l-Vecîz. thk. Muhammed es-Sânî b. Ömer b. Mûsâ. Riyad: Edvâu's-Selef, 1. Basım, 1428.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali. Lisânü'l-Mîzân. Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî, 2. Basım, 1390.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali. Takrîbü't-Tehzîb. thk. Muhammed Avvâme. Haleb: Dârü'r-Reşîd, 1. Basım, 1406.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali. Tehzîbü't-Tehzîb. Haydarabad: Matbatu Dairetü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1. Basım, 1326.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed et-Temîmî. es-Sikât. 9 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1. Basım, 1393.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd. Sünen. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413.
- İbn Mencûye, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. Ricâlü Sahîh-i Müslim. thk. Abdullah el-Leysî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1. Basım, 1407.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd. et-Tabakâtü'l-kübrâ. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1410.
- İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed. Târîhu esmâi's-sikât. thk. Subhi es-Sâmirâî. Kuveyt: Dârü's-Selefiyye, 1. Basım, 1404.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. el-Mevzuât. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. Medine: el-Mektebetü's-selefiyye, 1. Basım, 1386.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. ed-Duafâ ve'l-metrûkûn. thk. Abdullah el-Kâdi. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1406.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. el-İlelu'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye. thk. İrşâdulhak el-Eserî. 2 Cilt. Faysalâbâd: İdâretü'l-'Ulûmî'l-Eseriyye, 2. Basım, 1401.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak el-Bağdâdî. el-Fihrist. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2. Basım, 1417.
- İclîf, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdullah. Ma'rifetü's-sikât. thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1. Basım, 1405.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Abdülhay b. Muhammed. er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl. thk. Abdulfettah Ebû Ğudde. Haleb: Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1407.
- Makdisî, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Tahir el-. Zehîretü'l-huffazi'l-muharric ale'l-hurufi'l-elfaz. thk. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Ferîvâî. Riyad: Dârü's-Selef, 1. Basım, 1416.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahman. Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'r-ricâl. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1400.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. el-Câmiu's-Sahîh. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1374-75/1955-56.

- Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb. Sünen. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb. ed-Duafâ ve'l-metrûkûn. thk. Mahmud İbrahim Zayed. Haleb: Dârü'l-Va'y, 1. Basım, 1396.
- Öztürk, Mustafa. "Kaderî Olmakla İtham Edilen Hadis Râvileri". Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 12/23 (Ocak 2013), 77-112.
- Sa'di el-Hâşimî. Ebû Zür'a er-Râzî ve Cühûdühû fi's-sünneti'n-nebeviyye. 3 Cilt. Medine: Imâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1402.
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahmân. Fethü'l-muğis bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâki. thk. Alî Hüseyin Alî. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1. Basım, 1424.
- Seyhan, Ahmet Emin. "Mehmet Görmez'in İdeolojik Sünnet ve Hadis Tartışmalarına Yaklaşımının Değerlendirilmesi ('Sünnet ve Hadisi Anlama Kılavuzu' Adlı Eseri Özelinde)". Tafsir Dergisi 3/1 (2023), 87-101.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris. Kitabü'l-Üm. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-marife, 1410.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. Müsnedü'l-İmâm eş-Şâfiî. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1400.
- Şahin, Hanifi. "İlk Dönem Kader Tartışmalarında Siyasetin Rolü". Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 36 (2011), 47-70.
- Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ. İlelüt-Tirmizî el-kebîr. thk. Subhi es-Sâmerrâî ve diğr. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1409.
- Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ. Sünen. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413.
- Turhan, Halil İbrahim. Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi (Hicri İlk İki Asır). İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Turhan, Halil İbrahim, Taş, Mustafa. "Buhârî'nin Ehl-i Bid'at Râvileri İle İlgili Metodu". Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5/9 (2016), 69-116.
- Uğur, Mücteba. Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr. ed-Duafâü'l-kebîr. thk. Abdü'l-mu'tî' Emin Kala'cî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1. Basım, 1404.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyâ el-Bağdâdî. Târihu İbn Maîn (Rivâyetü'd-Dürî). thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. 4 Cilt. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî, 1. Basım, 1399.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. Dîvânü'd-duafâ. thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî. Mekke: Mektebü'n-Nahda el-Hadîse, 2. Basım, 1387.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. el-Kâşif fi marifeti men lehû rivâye fi'l-Kütübî's-sitte. thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemir el-Hatîb. 2 Cilt. Cidde: Dârü'l-kıble, 1. Basım, 1413.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. el-Muğnî fi'd-duafâ. thk. Nureddin İtr. 2 Cilt. Haleb: Dârü'l-Maârif, 1971.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl. thk. Ali Muhammed Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1. Basım, 1382.

- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. Siyeru a'lâmi'n-nübelâ. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1. Basım, 1424.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. Tezkiretü'l-huffâz. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. Zikru esmâi men tüküllime fihi ve hüve müvessekun. thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdîni. Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1. Basım, 1406.
- Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd. el-'Alâm. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

